

Ευάγγελος Βενιζέλος

Οι περιπέτειες της «Κοινωνίας των Πολιτών»

Η «κοινωνία των πολιτών» και η πολιτική αντιπροσώπευση της μεταβιομηχανικής κοινωνίας : Οι ιδεολογικές χρήσεις και τα όρια μιας έννοιας

I. Η «κοινωνία των πολιτών» μέσα στα θεωρητικά και πολιτικά της συμφοραζόμενα.

Μία από τις πιο σοβαρές «εν τω βάθει» επιπτώσεις που έχει η κρίση των αντιπροσωπευτικών θεσμών και η αμηχανία που επικρατεί έως ότου διαμορφώσει – αν τη διαμορφώσει – την πλήρη πολιτική της αυτοσυνειδησία η μεταβιομηχανική «κοινωνία της πληροφορίας», είναι η προσπάθεια ανάδειξης μίας νέας – πιο συγκεκριμένης, υποτίθεται, και δυναμικής – έννοιας της «κοινωνίας των πολιτών».

Ως ένα βαθμό το ζήτημα στην ελληνική του εκδοχή οφείλεται στην απόδοση στα ελληνικά εννοιών που σ' άλλες γλώσσες εμφανίζουν μεγαλύτερη σταθερότητα, τουλάχιστον ως προς τις συμπαραδηλώσεις τους που πολιτικά είναι πάντοτε κρίσιμες καθώς κινούνται στο πεδίο της διαχείρισης των συμβολισμών. Η «κοινωνία των πολιτών» υπό την έννοια αυτή είναι η *société civile* του Γκράμσι ή *bürgerliche Gesellschaft* του Χέγκελ αλλά και του νεαρού Μαρξ και η *civil society* της αγγλόφωνης θεωρίας και τότε και τώρα:

Η «κοινωνία των πολιτών», ως έννοια και ως όρος συνδέθηκε, λοιπόν, στην ελληνική συζήτηση των αρχών της μεταπολίτευσης με το έργο του Αντόνιο Γκράμσι (που ανακαλύφθηκε κατ' ανάγκη οψίμα) και με τις απόψεις του για την «κοινωνία των πολιτών», σε αντιδιαστολή επομένως προς την έννοια της «πολιτικής κοινωνίας» και σε συνάρτηση προς την έννοια της «ηγεμονίας»¹. Μέσα σ' αυτό το εννοιολογικό πλαίσιο η πολιτική κοινωνία βρισκόταν στη βάση μιας μη εργαλειακής προσέγγισης

1 Βλ. αντί όλων Ν.Πουλαντζά, Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις, 1975, τόμος α', σελ. 55 επ. 158 επ., 190 επ., 197 επ., τόμος β', σελ. 70 επ., Μια καλή σύνοψη της σχετικής θεωρητικής συζήτησης είναι ο Μ. Carnoy, Κράτος και πολιτική θεωρία, 1990, ιδίως σελ. 65 επ., 93 επ. 125 επ., 345 επ., βλ. ακόμη Ευ.Βενιζέλο, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου Ι, 1991, σελ. 220 επ., και βιβλιογραφική επιλογή, σελ. 243 επ.

της έννοιας του κράτους που η συναφής μαρξιστική θεωρία, με κορυφαίο εκπρόσωπό της το Νίκο Πουλαντζά, την ίδια περίπου περίοδο (δεκαετία του '70) αντιλαμβάνονταν όχι ως «εργαλείο» και «μηχανισμό» αλλά ως τη μείζονα και πλέον σύνθετη κοινωνική σχέση, δηλαδή ως συμπύκνωση του συσχετισμού των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων².

Κατά την ίδια λογική η έννοια της ηγεμονίας αναγόταν πάντοτε στο κεντρικό πρόβλημα της νομιμοποίησης της πολιτικής εξουσίας και ως εκ τούτου συνδέθηκε με την τότε έντονη συζήτηση που είχαν προκαλέσει οι απόψεις του Λ. Αλτουσέρ γύρω από τους «ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους», δηλαδή γύρω από μηχανισμούς και άρα γύρω από λειτουργίες παραγωγής, αναπαραγωγής, συμπύκνωσης και ενστάλαξης ιδεολογίας (με ότι σημαίνει η λέξη) που δεν κινούνται μόνον στο επίπεδο του κράτους ως θεσμού αλλά και στο επίπεδο της κοινωνίας, όπως τα μέσα ενημέρωσης, η εκκλησία και γενικότερα οι θρησκευτικές συσσωματώσεις, το εκπαιδευτικό σύστημα κ.ο.κ.³. Δεν είναι άρα καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι ο Αλτουσέρ είναι αυτός που αρνείται έντονα την

2 Βλ. ενδεικτικά, Λ.Αλτουσέρ, Θέσεις (1964 – 1975), 1977, σελ. 69 επ. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι οι παρατηρήσεις του Λ.Αλτουσέρ, στο κείμενο του με τίτλο «Το πρόβλημα του κράτους στη μαρξιστική θεωρία» που περιλαμβάνεται στο μικρό τόμο Αλτουσέρ/Μπαλμπάρ/Πουλαντζάς/Εντελμάν, Συζήτηση για το κράτος 1980, σελ. 16 επ. («Η δεύτερη παραδοχή αφορά την «πολιτική». Μου φαίνεται ότι ο Γκράμσι συσκότισε μάλλον παρά διαφώτισε αυτό το σκοτεινό σημείο στον Μαρξ, επαναλαμβάνοντας την παλιά αστική διάκριση της πολιτικής κοινωνίας (Société politique) και της κοινωνίας των πολιτών (Société civile), ακόμη και αν έδωσε ένα άλλο νόημα στον όρο κοινωνία των πολιτών (ιδιωτικές ηγεμονικές οργανώσεις, επομένως εκτός της σφαίρας του κράτους που ταυτίζεται με την «πολιτική κοινωνία»)». Η διάκριση μεταξύ «Πολιτικής κοινωνίας» και «κοινωνίας των πολιτών» υφίσταται μόνο από τη σκοπιά της αστικής τάξης, θέλω δηλαδή να πώ, ότι αυτή η διάκριση είναι συστατικό στοιχείο της αστικής ιδεολογίας και της αστικής ταξικής πάλης. Μπορούμε ακόμη να πούμε ότι το κράτος παρουσιάζεται ως μία «σφαίρα» διακριτή, διαχωρισμένη απ' την κοινωνία των πολιτών (είτε με την έννοια του Χέγκελ, είτε με την έννοια του Γκράμσι) απ' την σκοπιά της αστικής τάξης, ενώ (στην πράξη) το κράτος πάντα διεισδύει βαθιά στην κοινωνία των πολιτών, όχι μόνο με τους κατασταλτικούς μηχανισμούς του, αλλά επίσης και με τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του»)

3 Βλ. χαρακτηριστικά D.Dimitrakos, Gramsci et le problème de la conquête du pouvoir (πολυγραφημένη διδακτορική διατριβή), χ.χ., ιδίως σελ. 171 επ. και για την σχετικά πρόσφατη εμπειρία της δεκαετίας του '80 Κ.Μποτόπουλο, Σοσιαλιστές και εξουσία, 1994. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι και η προσέγγιση του Α.Γκίντενς στο ζήτημα της κοινωνίας των πολιτών συνοψίζεται στο βιβλίο του Ο Τρίτος Δρόμος (The third Way), 1998, σελ. 100 επ. που έχει ως κείμενο προφανείς πολιτικούς στόχους συνδεδεμένους με την πολιτική του εργατικού κόμματος και της κυβέρνησης Μπλέρ στο Ηνωμένο Βασίλειο (βλ. ο.π. σελ. 7-11)

κοινωνία των πολιτών ως αυτοτελή αναλυτική κατηγορία.

Η γενεαλογία και η τυπολογία των εννοιών αυτών παρακολουθεί άλλωστε – στις περισσότερες και πιο σημαντικές περιπτώσεις – απολύτως πρακτικές πολιτικές αναζητήσεις και σκοπιμότητες που αφορούν κυρίως την πολιτική στρατηγική της αριστεράς – σε μια χώρα ή γενικότερα στην Ευρώπη. Δηλαδή το ζήτημα της «κατάκτησης της εξουσίας» το οποίο σ' ένα πιο συμβατικό επίπεδο και μ' ένα πιο απλό τρόπο συνδέεται με εκλογικές στρατηγικές και συμμαχίες, με το δίλημμα της συμμετοχής ή μη σε κυβερνητικά σχήματα κ.ο.κ.⁴

Στο βάθος όλης αυτής της συζήτησης φαίνονται οι δύο πιο βασικές και αντιπροσωπευτικές μορφές της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας, ο Κ.Μαρξ⁵ και ο Μ.Βέμπερ⁶ και το κοινό τους πεδίο, η αστική κοινωνία με την έννοια της ιστορικά προσδιορισμένης κοινωνίας της βιομηχανικής εποχής. Από αυτή την οπτική γωνία το δίπολο αστική κοινωνία ή κοινωνία των πολιτών αφενός και πολιτική κοινωνία αφετέρου ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο και «επιχειρησιακό» για δύο κυρίως λόγους :

Πρώτον, γιατί έθετε με σαφήνεια το ζήτημα της πολιτικής εκπροσώπησης της αστικής κοινωνίας δηλαδή της σχέσης της με την πολιτική κοινωνία και άρα με την κρατική εξουσία. Κάτι που ήταν πολύ σημαντικό αφής στιγμής είχε τεθεί με οξύτατο τρόπο το λεγόμενο «κοινωνικό ζήτημα» και το λεγόμενο ζήτημα των πόλεων και ιδίως από τότε που καθιερώθηκε η καθολική ψηφοφορία.

4 Βλ. κυρίως Κ.Μαρξ, Το εβραϊκό ζήτημα 1978, σελ. 61 επ. Στον ίδιο τόμο δημοσιεύεται και η «Συμβολή στην κριτική της Χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου, Εισαγωγή, σελ. 117 επ. Για τις Χεγκελιανικές βάσεις των εννοιών που χρησιμοποιεί ο νεαρός Μαρξ Βλ. Hegel, Grundlinien der philosophie des Rechts 1821, §§ 182 επ., 257 επ. πρβλ. E.Weil, Hegel et l'état (cinq conférences), 1974, ιδίως σελ.43 επ., 55 επ., 72 επ. Στη χρήση των όρων «πολιτική κοινωνία» και «κοινωνία των πολιτών» και στην προτίμησή του προς τον όρο «ιδιωτική κοινωνία» αναφέρεται ο Α.Μάνεσης, Συνταγματικό Δίκαιο Ι, 1980 σελ. 92 επ.υποσ. 101 επ.

5 Βλ. ενδεικτικά Μ.Weber, Εθνοτικές σχέσεις και πολιτικές κοινότητες, 1997, σελ. 71 επ., του ίδιου, Economie et Societé (μετάφραση του έργου Wirtschaft und Gesellschaft, 4η έκδοση 1956, και Rechtssoziologie, 2η έκδοση 1967), 1971, σελ. 321 επ. βλ.και παρακάτω υποσ.22

6 Βλ. για παράδειγμα τις παρατηρήσεις του Π.Αντερσον, Οι αντινομίες του Αντόνιο Γκράμισι, 1985, σελ. 14 επ., 21 επ..

Δεύτερον, γιατί μπορεί μέσω αυτής να προσδιοριστεί το πεδίο της πολιτικής (ή το πολιτικό στοιχείο - le politique – για όσους προτιμούν την έκφραση αυτή).

Γίνονται έτσι αντιληπτοί οι λόγοι για τους οποίους οι προτιμήσεις ως προς τη χρήση των όρων και των εννοιών παραλλάσσουν από εποχή σε εποχή αλλά και από συγγραφέα σε συγγραφέα. Χωρίς, μάλιστα, να μπορούν να αποφευχθούν αντιφάσεις και ανακολουθίες⁷, στο μέτρο που είναι εξαιρετικά δύσκολο να ορίσει κανείς τόσο συνολικά και σύνθετα φαινόμενα όπως η κοινωνία, το κράτος, η πολιτική, η εξουσία που δεν καθυποτάσσονται τελικά σε τυπολογίες και περιοδολογήσεις οι οποίες διεκδικούν ισχύ ευρύτερη από μία συγκεκριμένη κοινωνία, μία συγκεκριμένη χώρα και μία συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.

Η διάκριση μεταξύ ιδιωτικής ή αστικής κοινωνίας ή κοινωνίας των πολιτών από τη μία και πολιτικής κοινωνίας ή κράτους από την άλλη παραπέμπει στην ακόμα εντονότερη διχοτόμηση και απλούστερη διάκριση ανάμεσα σε κοινωνία από τη μία μεριά και κράτος από την άλλη, στην παρόμοιας υφής διάκριση μεταξύ οικονομίας από τη μια και πολιτικής από την άλλη και εν πολλοίς στην ακόμη παλαιότερη και πάντοτε παρούσα διάκριση μεταξύ «ιδιωτικού» από τη μια και «δημόσιου» από την άλλη.

Θα μπορούσαμε πολύ σχηματικά να πούμε ότι διαμορφώνονται έτσι οι δύο κλασικές συστοιχίες διαζευκτικών εννοιών : από τη μια μεριά βρίσκεται η «ιδιωτική ή αστική κοινωνία» ή η «κοινωνία των πολιτών» ή η «κοινωνία» χωρίς άλλους προσδιορισμούς, η οικονομία και το «ιδιωτικό» στοιχείο · και από την άλλη βρίσκονται η «πολιτική κοινωνία», το κατά τον τρόπο αυτό νοούμενο «κράτος», το «δημόσιο» στοιχείο και το πεδίο της πολιτικής.

7 Ιδιαίτερα θέλω να μνημονεύσω εδώ τις απόψεις των N.Bobbio. βλ. ενδ. N.Bobbio, Το μέλλον της Δημοκρατίας, 1993, ιδίως σελ. 53 επ. για τη σχέση αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και κοινωνικού πλουραλισμού και για τη σημασία που έχει η εμφάνιση στην ύπαρξη και λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών πολιτικής αντιπροσώπευσης.

Μέσα σε ένα τέτοιο σύστημα εννοιών και κυρίως μέσα σε μία τέτοια κοινωνική και πολιτική κατάσταση που συνοπτικά περιγράψαμε ως βιομηχανική κοινωνία, το πεδίο των δικαιωμάτων, το πεδίο προστασίας της αξίας του ανθρώπου, το πεδίο του κράτους δικαίου αλλά και του κοινωνικού κράτους με όλες τις συναφείς και συνακόλουθες εγγυήσεις και διασφαλίσεις, ήταν το πεδίο της πολιτικής κοινωνίας δηλαδή το πεδίο του κράτους.

Στο επίπεδο της πολιτικής κοινωνίας και άρα του κράτους και μέσα από την «ανύψωση» των κοινωνικών ζητημάτων και τη μετατροπή τους σε πολιτικά αιτήματα και τελικά σε πολιτικές αποφάσεις, προέκυψε ολόκληρο το οικοδόμημα του θεσμικού και πολιτικού πολιτισμού που λέγεται «συνταγματικό κράτος» : αντιπροσωπευτική δημοκρατία και κοινωνικό κράτος δικαίου. Αυτή είναι η μεγάλη κατάκτηση της βιομηχανικής εποχής και αυτό είναι το θεσμικό, πολιτικό και κοινωνικό διακύβευμα της μεταβιομηχανικής εποχής⁸.

II. Το Σύνταγμα ως αποτύπωση της σχέσης κράτους και κοινωνίας.

Η έννοια και το κανονιστικό περιεχόμενο του Συντάγματος είναι νομίζω το σημείο εκείνο στο οποίο όλα αυτά πυκνώνονται και απεικονίζονται με τον πιο σαφή και ταυτόχρονα με τον πολιτικά και νομικά κρισιμότερο τρόπο. Η ιστορική διαμόρφωση του συνταγματικού φαινομένου και η συνεχής επέκταση του ρυθμιστικού του αντικειμένου

8 Βλ. περαιτέρω ανάλυση σε Α.Μάνεση, ο.π. 5 σελ. 126 επ., Δ.Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Α' – θεωρητικό θεμέλιο, έκδοση Δ', 1994, σελ. 177 επ. Α.Μανιτάκη, Συνταγματικό Δίκαιο τεύχος Ι, 1987, σελ. 7 επ. Ευ.Βενιζέλο ο.π. υποσ.2) σελ. 25 επ. βλ. ακόμη, Α.Παπατόλια, La Constitution est un corps de lois obligatoires ou ce n'est rien. Από την ιστορία μίας φράσης στη γενεαλογία μιας έννοιας, σε : Χαρμόσυνο Α.Μάνεση II, 1998, σελ 343 επ. Από την τεράστια διεθνή βιβλιογραφία βλ. (από την περίοδο του διπολισμού) P.Biscaretti di Ruffia – S.Rosmaryn, La constitution comme loi fondamentale dans les états de l' Europe occidentale et dans les états Socialistes, 1966 και τις (ενδεικτικές για το επίπεδο στο οποίο κινήθηκε η διεθνής συζήτηση εισηγήσεις) στο πρώτο παγκόσμιο συνέδριο της Διεθνούς Ένωσης Συνταγματικού Δικαίου : Modern constitution/ Constitution Moderne (Institut du Fédéralisme, Fribourg, Suisse, 1988)

και άρα του κανονιστικού του περιεχομένου⁹, είναι το πεδίο στο οποίο όχι μόνον διακρίνονται με καθαρότητα τα ίχνη όλης αυτής της μακράς επώασης και των πολλαπλών στρωμάτων της, αλλά και το πεδίο στο οποίο όλα αυτά διατηρούν την επικαιρότητα και την άκρως πρακτική σημασία τους. Αυτό συμβαίνει γιατί τα «ίχνη» για τα οποία μιλάμε δεν είναι τίποτα άλλο από συνταγματικές διατάξεις που θέτουν, και μάλιστα με τη μεγαλύτερη δυνατή ισχύ νομικά (δηλαδή καταρχήν και εν τέλει πολιτικά) όρια στο νομοθέτη, δηλαδή στην εκάστοτε πολιτική πλειοψηφία. Αλλά και στο δικαστή, δηλαδή στο όργανο που είναι θεσμικά εντεταλμένο να κινείται – εάν αντιλαμβάνεται ορθά το ρόλο του – με ρυθμούς διαφορετικούς από αυτούς της κυμαινόμενης συγκυρίας με στόχο τη διατήρηση και την εφαρμογή των εγγυήσεων του συνταγματικού κράτους ως κοινωνικού κράτους δικαίου.

Η ιστορική εξέλιξη του κανονιστικού περιεχομένου και των λειτουργιών του Συντάγματος είναι συνεπώς το πεδίο στο οποίο καταδεικνύεται η ίδια η ιστορική εξέλιξη της σχέσης κοινωνίας – οικονομίας – κράτους. Η σχέση κοινωνίας – οικονομίας – κράτους συνδέεται με τη σειρά της με όλες τις νομικές έννοιες που αναφέρονται στον άνθρωπο από διάφορες οπτικές γωνίες. Δηλαδή με όλες τις ιδεολογικές αλλά και νομικές παραδοχές γύρω από τον άνθρωπο και τη θέση του μέσα στην κοινωνία, μέσα στην οικονομία και μέσα στο κράτος : το «άτομο», το «πρόσωπο» (ως υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων), ο «ιδιώτης» ως οικονομικό υποκείμενο που κινείται μέσα στις βαθύτερες αντιθέσεις και ανισότητες της αγοράς και βέβαια ο «πολίτης» ο οποίος σταδιακά γίνεται σε θεσμικό και πολιτικό (δηλαδή στο κρατικό) επίπεδο ελεύθερος και ίσος, είναι διαφορετικές και παραλλάσσουσες προσεγγίσεις του ανθρώπου που κινείται μέσα σ' ένα

9 Βλ. ενδεικτικά, Α.Μανιτάκης, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων κατά το άρθρο 25 παρ.1 του Συντάγματος. Συμβολή στη θεωρία της διάσπασης του ανθρώπου σε «άτομο» και «μέλος του κοινωνικού συνόλου», 1981, ιδίως σελ. 143 επ.

κοινωνικό σύστημα πολλαπλών επιπέδων¹⁰.

Η κατάκτηση αυτή είναι μια κατάκτηση λειτουργική αλλά τελικά μια κατάκτηση θεσμική και ιδεολογική που έχει φυσικά το σκοπό της αλλά και την αξία της : η κοινωνία της οικονομίας της αγοράς είναι το επίπεδο της ελευθερίας αλλά όχι της ισότητας¹¹. Η ανατροπή των πολιτικών συσχετισμών και του παλιού θεσμικού πολιτισμού μέσα από τις δύο μεγάλες επαναστάσεις του 18^{ου} αιώνα, της γαλλικής και της αμερικανικής με όλα τα ιδεολογικά τους συμφραζόμενα, πολιτικοποιεί τις έννοιες της ελευθερίας αλλά και της ισότητας. Η οικονομική ελευθερία γεννά και την πολιτική ελευθερία αλλά και την πολιτική ισότητα ως θεσμική αφαίρεση αλλά και ως θεσμική κατάκτηση : οι πολίτες είναι στο επίπεδο της πολιτικής κοινωνίας ελεύθερα και ίσα υποκείμενα παρότι στο επίπεδο της αστικής κοινωνίας, δηλαδή της ιδιωτικής κοινωνίας δηλαδή της κοινωνίας των πολιτών, δηλαδή της οικονομίας της αγοράς, υποκείμενα που έχουν την δυνατότητα να είναι ίσα, αλλά είναι εκ των πραγμάτων, δηλαδή εκ της θέσεώς τους, άνισα. Η μετατροπή της πολιτικής ισότητας σε οικονομική και κοινωνική είναι προφανές ότι βρίσκεται κατά βάθος στο σκληρό πυρήνα της ιδεολογικής, κοινωνικής και πολιτικής περιπέτειας που ονομάστηκε «υπαρκτός σοσιαλισμός» και κατέρρευσε παταγωδώς σχεδόν ταυτόχρονα με την ανάπτυξη της αυτοσυνειδησίας μιας νέας κοινωνίας, της κοινωνίας της πληροφορίας και μιας νέας μεταβιομηχανικής οικονομίας που βασίζεται εν πολλοίς στις νέες τεχνολογίες της πληροφορίας.

Το Σύνταγμα, εξ αρχής και εκ γενετής, ρυθμίζει την συγκρότηση και την άσκηση της κρατικής εξουσίας με την πιο στενή έννοια του όρου, δηλαδή τον τρόπο ανάδειξης, οργάνωσης και άσκησης της εκτελεστικής, της νομοθετικής και της δικαστικής εξουσίας. Σχεδόν

10 Βλ. επλεκτικά Ν.Μπόμπιο, Δεξιά και Αριστερά (εισαγωγή Κ.Τσουκαλά), 1995, ιδίως σελ. 161 επ., 179 επ.

11 Βλ.αντί πολλών τη διδακτορική διατριβή του Σ.Ορφανουδάκη, Η ελευθερία της συνένωσης, 1996, ιδίως σελ. 66 επ., 163 επ.

ταυτόχρονα όμως είτε με τη μορφή συνταγματικών διατάξεων (όπως στην Ελλάδα ήδη από την περίοδο της Επανάστασης), είτε με τη μορφή διακήρυξης (όπως στη Γαλλία), είτε με τη μορφή τροποποιήσεων και προσθηκών στο αρχικό συνταγματικό κείμενο (όπως στις ΗΠΑ), το Σύνταγμα διασφαλίζει τα ατομικά δικαιώματα και ορισμένα βασικά δικαιώματα πνευματικής ελευθερίας και ομαδικής δράσης. Κατά τον τρόπο αυτό το Σύνταγμα αφενός μεν οριοθετεί την κρατική εξουσία (υπό τη στενή έννοια του όρου) και διαμορφώνει το βασικό θεσμικό πλαίσιο του κράτους δικαίου, αφετέρου δε εγγυάται τις βάσεις της ίδιας της οικονομίας και πιο συγκεκριμένα της οικονομίας της αγοράς μέσα από τη διασφάλιση της οικονομικής ελευθερίας και άρα του ανταγωνισμού και φυσικά μέσα από την προστασία της ιδιοκτησίας. Τα δικαιώματα αυτά στα οποία συγκαταλέγεται και το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι¹² συγκροτούν το συνταγματικό πλαίσιο οργάνωσης και λειτουργίας της κοινωνίας των πολιτών. Είναι συνεπώς προφανές ότι το Σύνταγμα ποτέ δεν περιορίστηκε στη ρύθμιση των ζητημάτων ενός εργαλειακά νοούμενου κράτους ή στη ρύθμιση μόνων ζητημάτων που διέπονται από το δημόσιο δίκαιο. Πάντοτε ρύθμιζε τη σχέση κράτους και κοινωνίας ή – μ' άλλη διατύπωση – τη συγκρότηση και τη λειτουργία του κράτους ως κοινωνικής σχέσης, δηλαδή ως συμπύκνωσης ενός συσχετισμού και ενός συνδυασμού κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων και συμφερόντων.

Αυτό προσδιορίζει και το εύρος του «πολιτικού» καθώς πολιτικό είναι ο,τιδήποτε έχει σχέση με τη συγκρότηση και τη λειτουργία όλου αυτού του θεσμικού συστήματος που δεν μπορεί ούτε να λειτουργήσει ούτε να γίνει αντιληπτό χωρίς την κοινωνία¹³ : το συνταγματικό κράτος

12 Για την έννοια του «πολιτικού» βλ. την συστηματική παρουσίαση του Δ.Τσάτσου, ο.π. (υποσ.8), σελ. 112. Από τα σημεία αναφοράς της όλης συζήτησης βλ. Κ.Σμιττ, Η έννοια του πολιτικού, 1988 με εισαγωγή της Α.Λαβράνου, σελ. 11 επ. που τοποθετεί το έργο του C.Schmitt στα ιστορικά, ιδεολογικά και θεωρητικά του συμφραζόμενα.

13 Βλ. την συστηματική παρουσίαση που κάνει ο Α.Μάνεσης, Η «σχετική αυτονομία του κράτους στο έργο του Ν.Πουλιαντζά, τώρα στο βιβλίο του ίδιου, Δίκαιο, Σύνταγμα, Πολιτική, χ.χ., σελ.29 επ.

ως κράτος της βιομηχανικής κοινωνίας συγκροτείται σε σχέση με την κοινωνία αυτή και το αντίστροφο.

Το κυριότερο όμως είναι ότι πάντοτε, μετά την καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας και τη δημιουργία κομμάτων που επιδιώκουν να οργανώσουν και άρα να «πολιτικοποιήσουν» τις διάφορες κοινωνικές δυνάμεις προκειμένου αυτές να διεκδικήσουν την έκφράσή τους στο επίπεδο του κράτους και των οργάνων του, το επίπεδο στο οποίο δημιουργούνται οι έννοιες και οι συσχετισμοί είναι το επίπεδο του κράτους και όχι το επίπεδο της κοινωνίας. Οι κοινωνικές ανισότητες, δηλαδή οι οικονομικές ανισότητες, επιδιώκεται να αρθούν ή έστω να βελτιωθούν στο επίπεδο των πολιτικών συσχετισμών, δηλαδή στο επίπεδο του κράτους και μάλιστα πολύ συχνά μέσω ενός ιδεολογικού και πολιτικού βολонταρισμού. Ενός βολонταρισμού άλλοτε μικρότερου και άλλοτε μεγαλύτερου αλλά πάντοτε υπαρκτού στο πλαίσιο της λεγόμενης σχετικής αυτονομίας της πολιτικής¹⁴.

Αν τώρα τόσο το κράτος όσο και το πεδίο της πολιτικής νοηθούν ως ταυτόσημα με την ύλη του Συντάγματος, προσεγγίζουμε αφενός μεν τη σύλληψη του κράτους ως σχέσης, δηλαδή ως του πεδίου συμπύκνωσης του συσχετισμού των κοινωνικών δυνάμεων, αφετέρου δε την πολιτική ως ο,τιδήποτε σχετίζεται με το δημόσιο χώρο¹⁵.

Από την τελευταία αυτή άποψη το Σύνταγμα επιτελεί δύο λειτουργίες ταυτόχρονα και αδιαίρετα : οριοθετεί τον ιδιωτικό χώρο, δηλαδή το χώρο της ατομικής και συλλογικής αυτονομίας και συγκροτεί το δημόσιο χώρο ως χώρο που είναι όχι μόνο κρατικός αλλά και κοινωνικός, δηλαδή ως χώρο αφενός μεν κρατικής αφετέρου δε συλλογικής (και με

14 Για την έννοια του δημοκρατικού χώρου βλ. κυρίως J.Habermas, *Strukturwände der Öffentlichkeit*, 1962, και από την ελληνική βιβλιογραφία το Συλλογικό τόμο του ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, *Ορια και σχέσεις δημόσιου και ιδιωτικού*.

15 Βλ. Κ.Τσουκαλά, *Είδηλα πολιτισμού. Ελευθερία ισότητα και αλληλεγγύη στην σύγχρονη πολιτεία*, 1991. Επίσης από μία νομική οπτική γωνία Ξ.Κοντιάδη, *Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα*, 1997, Ε.Μπέντα, *Το κοινωνικό κράτος δικαίου*, 1998.

την έννοια αυτή «κοινωνικής») οργάνωσης και λειτουργίας.

Υπό την έννοια αυτή η τάση που επικράτησε, όλο τον εικοστό αιώνα τουλάχιστον, ήταν η διεύρυνση του δημόσιου χώρου, με την έννοια της επέκτασης του κανονιστικού ενδιαφέροντος και άρα της ρυθμιστικής παρέμβασης του Συντάγματος : Η μετάβαση από το δικαίωμα του συνέρχεσθαι στο δικαίωμα της συνδικαλιστικής οργάνωσης και στο δικαίωμα της απεργίας, η μετάβαση από το δικαίωμα αυτό στο θεσμό της συλλογικής αυτονομίας, δηλαδή στο δικαίωμα διαπραγμάτευσης και σύναψης συλλογικών συμβάσεων με αντίστοιχο περιορισμό της ρυθμιστικής ευχέρειας του νομοθέτη, η μετάβαση από την επιχείρηση ως ιδιωτική υπόθεση του επιχειρηματία/εργοδότη σε «δημόσια», δηλαδή συνταγματικά, νομοθετικά και δικαστικά (και μάλιστα με κανόνες δημοσίου δικαίου) ελεγχόμενο χώρο είναι μερικά δείγματα της εξέλιξης αυτής.

Κορυφαίο δε σημείο της διαδρομής αυτής είναι, βέβαια, η συνταγματική κατοχύρωση του κοινωνικού κράτους που διευρύνει σε συγκλονιστικό βαθμό τα όρια του δημόσιου χώρου και της κρατικής ευθύνης. Ζητήματα που η αρχική φιλελεύθερη αντίληψη τα ήθελε βαθύτατα «ιδιωτικές» υποθέσεις (όπως η ασθένεια, το γήρας, η ανεργία, η ορφάνια, η πολυτεκνία κ.ο.κ.) , καθίστανται υποθέσεις συλλογικού, δηλαδή πολιτικού, δηλαδή κρατικού ενδιαφέροντος μέσα από μία αντίληψη κοινωνικής αλληλεγγύης και συνοχής που ολοκληρώνεται στο επίπεδο της πολιτικής, της πολιτικής κοινωνίας και του κράτους. Γίνεται έτσι προφανές ότι το «ανώτερο» στάδιο της κοινωνίας των πολιτών, της ιδιωτικής κοινωνίας είναι η πολιτική κοινωνία με τη μορφή του δημοκρατικού κοινωνικού κράτους δικαίου¹⁶ .

16 Βλ. την παρουσίαση του Μ.Αγγελίδη. Κρίση κοινωνικών πολιτικών : Ζητήματα αναπροσδιορισμού πλαισίων κοινωνικών δικαιωμάτων, σε : Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Οι λειτουργίες του κράτους σε περίοδο κρίσης. Θεωρία και ελληνική εμπειρία, 1990, σελ.19 επ.

III. Η ιδεολογική και πολιτική πίεση του νεοφιλελευθερισμού και της «παγκοσμιοποίησης»

Όλα όμως αυτά ποτέ δεν ήταν καθολικώς αυτονόητα. Ποτέ δεν θεωρήθηκαν καταστάσεις αμετάκλητες και εκτός αμφισβήτησης. Η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού και η αποκάλυψη των βάρβαρων όψεων του, η ραγδαία γενίκευση της χρήσης των νέων τεχνολογιών της κοινωνίας της πληροφορίας και η «παγκοσμιοποίηση» (όχι τόσο ως εμπορικό, παραγωγικό, επενδυτικό και χρηματοοικονομικό φαινόμενο – γιατί όλα αυτά είναι αρκετά παλαιά ή μάλλον διαρκή φαινόμενα – όσο ως ιδεολογικό, πολιτιστικό και επικοινωνιακό φαινόμενο) είναι τρεις παράγοντες ο συνδυασμός των οποίων δημιουργεί το ιδεολογικό, νοοτροπιακό και πολιτικό πλαίσιο της νέας εποχής και της νέας οικονομίας.

Ο νεοφιλελευθερισμός ως η επιθετική ιδεολογία της νέας αυτής εποχής, οικοδομείται πάνω σε μία μινιμαλιστική και πάλι θεώρηση του κράτους – εργαλείου¹⁷. Το τελείως, δηλαδή, αντίστροφο από τη μαξιμαλιστική και επεκτατική θεώρηση του κράτους – κοινωνική σχέση.

Η νεοφιλελεύθερη αυτή αντίληψη επαναφέρει και επιτείνει όλες τις βασικές διχοτομικές διακρίσεις : δημόσιο και ιδιωτικό, δημόσιος και ιδιωτικός τομέας, κράτος και κοινωνία, κράτος και οικονομία ή μάλλον κράτος και αγορά, πολιτική και οικονομία. Η συστοιχία «δημόσιο στοιχείο – δημόσιος τομέας – κράτος – πολιτική» συρρικνώνεται και η συστοιχία «ιδιωτικό στοιχείο - ιδιωτικός τομέας – οικονομία – αγορά» διευρύνεται. Και βέβαια συρρικνώνεται ο δημόσιος χώρος ως χώρος πολιτικού ενδιαφέροντος και συνταγματικού, δηλαδή νομικού, δηλαδή πολιτικού διακανονισμού, ενώ διευρύνεται ο χώρος της λεγόμενης

17 Ενδιαφέρουσα είναι η διάκριση του J.Habermas, Αγώνες αναγνώρισης στο δημοκρατικό κράτος δικαίου, 1994, μεταξύ «ιδιωτικής αυτονομίας» (με την άσκηση νομικών δικαιωμάτων και μάλιστα με την επιδίωξη δικαστικής προστασίας) και «δημόσιας αυτονομίας» (με τη συμμετοχή στη διαμόρφωση των κανόνων δικαίου) πρβλ. και τον πρόλογο του Μ.Σταθόπουλου, σελ. 13 και ιδίως 33 επ.

«κοινωνικής αυτονομίας»¹⁸. Ως χώρος «κοινωνικής αυτονομίας» δεν νοείται όμως ο χώρος του ιδιωτικού και οικογενειακού βίου και του προσωπικού απορρήτου, αλλά ο χώρος της αγοράς. Ή μάλλον και τα δύο : το μεν πρώτο ως «δελεαστικό» και αναγκαίο στοιχείο του κράτους δικαίου, το δε δεύτερο ως μοχλός για τον περιορισμό του κοινωνικού κράτους. Δηλαδή για την εφαρμογή άλλων κριτηρίων κατανομής του κοινωνικού πλεονάσματος. Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια ότι δεν υπάρχει τεράστιο πρόβλημα με τη δημοσιονομική κρίση του κοινωνικού κράτους και ιδίως των κοινωνικοασφαλιστικών και υγειονομικών συστημάτων. Προφανώς υπάρχει και απαιτείται ο εκσυγχρονισμός όλων των σχετικών θεσμών με την εισαγωγή πολύ πιο εύστοχων, λειτουργικών και έξυπνων» κριτηρίων προσαρμοσμένων στις νέες κοινωνικές διαφοροποιήσεις και όχι στις κλασικές και παρωχημένες ταξινομήσεις της βιομηχανικής περιόδου¹⁹.

Το ζητούμενο όμως είναι να διατηρηθεί αλώβητη η πολιτική και κοινωνική συμφωνία που βρίσκεται στον πυρήνα του κοινωνικού κράτους. Και η συμφωνία αυτή βασίζεται στην αποδοχή της ανάγκης για ανακατανομή του κοινωνικού πλούτου μέσω πολιτικών και άρα νομικών διακανονισμών καθώς και στην παραδοχή της ανάγκης για διαφύλαξη της κοινωνικής αλληλεγγύης και συνοχής.

IV. Η νέα εκδοχή της «κοινωνίας των πολιτών» : η «κοινωνία των πολιτών» ως επάγγελμα

Μέσα σ' αυτό το σκηνικό προκύπτει η νέα εκδοχή της «κοινωνίας

18 Βλ. αντί πολλών Κ. Τσουκαλά, ο.π. (υποσ.16), ο.π. P.Rosanvallon, La nouvelle question sociale. Repenser l' état-providence, 1995, ιδίως σελ. 95 επ. και τον συλλογικό τόμο J.Milios/L.Katseli/Th. Pelagidis (επιμ.), Rethinking Democracy and the Welfare State, 1999.

19 Βλ. κυρίως Χ.Ανθόπουλο, Εθελοντισμός, αλληλεγγύη και δημοκρατία. Η εθελοντική δράση στην συνταγματική προοπτική, 2000 passim.

των πολιτών»²⁰ όπου, πρώτον, ως «κοινωνία των πολιτών» δεν νοείται η αστική ή ιδιωτική κοινωνία δηλαδή η κοινωνία στο σύνολό της, δηλαδή όλος ο κοινωνικός σχηματισμός με τις αντιφάσεις και τις αντιθέσεις του, αλλά μία διακεκριμένη βαθμίδα που βρίσκεται μεταξύ κράτους και κοινωνίας, δηλαδή μεταξύ πολιτικού συστήματος και αγοράς. Δεύτερον, ο χώρος στον οποίο σχηματίζονται και λειτουργούν οι λεγόμενες μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΗ.ΚΥ.Ο) και ως τέτοιες νοούνται όχι όλες οι ενώσεις προσώπων (σωματεία, αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρείες ή ενώσεις χωρίς νομική προσωπικότητα), ούτε όλα τα ιδρύματα, αλλά μόνον αυτά που έχουν πολιτικά σοβαρούς και «ορθούς» σκοπούς : όπως π.χ. η προστασία του περιβάλλοντος και των καταναλωτών, η προστασία των μειονοτήτων και γενικά των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η αντίκρουση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας κ.ο.κ.

Προνομιακή, μάλιστα, όψη του φαινομένου αυτού είναι ο λεγόμενος «κοινωνικός εθελοντισμός», δηλαδή η ανάπτυξη δράσεων με υλικό περιεχόμενο στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής. Σε κάθε πάντως περίπτωση αυτές οι μη κυβερνητικές οργανώσεις πρέπει να είναι μη κερδοσκοπικές, δηλαδή να κινούνται έξω από τη λογική του κέρδους και της οικονομίας της αγοράς. Αυτό όμως το δίκτυο των μη κυβερνητικών οργανώσεων και η έτσι νοούμενη «κοινωνία των πολιτών» δεν γίνονται αντιληπτά ως ενεργητική και δραστήρια όψη της κοινωνίας, αλλά ως ένα «μετανεωτερικό» και «εναλλακτικό» σύστημα πολιτικής αντιπροσώπευσης που αντιτάσσεται στο παραδοσιακό πολιτικό σύστημα, όπως αυτό συγκροτείται από τα κόμματα, τους δημοκρατικούς αντιπροσωπευτικούς θεσμούς με κορυφαίο το κοινοβούλιο, αλλά και τις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Κόμματα και συνδικαλιστικές οργανώσεις κινούνται άλλωστε στο πεδίο στο οποίο αναπτύσσεται η κρίση πολιτικής αντιπροσώπευσης της μεταβιομηχανικής κοινωνίας της πληροφορίας.

20 M.Weber, Politik als Beruf, 1929=Gesammelte politische Schriften, 2^η έκδοση, 1958= Le savant et le politique, 1969,σελ. 111 επ.

Κατά τον τρόπο, όμως, αυτό δίπλα στην «πολιτική ως επάγγελμα» (για να χρησιμοποιήσω τον τίτλο της κλασικής μελέτης του Βέμπερ) εμφανίζεται πλέον η «κοινωνία των πολιτών» ως επάγγελμα. Ένας τεράστιος αριθμός μη κυβερνητικών οργανώσεων ιδρύεται και λειτουργεί σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο με ποικίλες νομικές μορφές : σωματεία, ενώσεις προσώπων, κυρίως όμως αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρείες και ιδρύματα. Όλοι αυτοί οι φορείς είναι βεβαίως, κατά το καταστατικό τους και κατά νομική αναγκαιότητα, «μη κερδοσκοπική», χρηματοδοτούνται όμως με μεγάλα ποσά από το κράτος, τις επιχειρήσεις, την Ευρωπαϊκή Ένωση ή άλλους διεθνείς οργανισμούς, διαχειρίζονται μεγάλα κονδύλια και πολλές φορές λειτουργούν ως διπλό υποκατάστατο : άλλοτε ως υποκατάστατο του κράτους και των υπηρεσιών του ή διεθνών οργανισμών, και άλλοτε ως διάυλοι προώθησης μακροπρόθεσμων και στρατηγικών επιχειρηματικών στόχων.

Ας δούμε μερικά παραδείγματα : μη κυβερνητικές οργανώσεις λειτουργούν ως «ενδιάμεσοι φορείς» στη διαχείριση πολύ σημαντικών κονδυλίων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (όπως έγινε π.χ. με τα κονδύλια αρκετών δράσεων του Β' ΚΠΣ) ή κονδυλίων της αναπτυξιακής βοήθειας (όπως γίνεται κατεξοχήν στην περίπτωση του Κοσσυφοπεδίου, της υποδοχής και περίθαλψης των προσφύγων κ.ο.κ.).

Αυτές οι παρατηρήσεις δεν αφορούν βέβαια τη συντριπτική πλειοψηφία των κοινωνικών οργανώσεων που πάντοτε υπήρχαν στο πλαίσιο του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι και αναπτύσσουν τεράστια κοινωνική, πολιτιστική κ.ο.κ. δραστηριότητα. Τοπικοί και λαογραφικοί σύλλογοι, ενώσεις γονέων και κηδεμόνων, αστικοί συνεταιρισμοί, πολιτιστικά και αθλητικά σωματεία αναπτύσσουν τα μονοθεματικά τους ενδιαφέροντα και συσπειρώνουν τους πολίτες σε όποια βάση μπορεί να φανταστεί και να υποθέσει κανείς. Αυτό που είχε εντυπωσιάσει τον

Τοκβίλ²¹ στην Αμερική, ισχύει παντού. Το ίδιο βέβαια γίνεται και στο πεδίο του κοινωνικού εθελοντισμού ή του λεγόμενου «τρίτου» (μετά το δημόσιο και τον ιδιωτικό) τομέα²². Οι «Γιατροί χωρίς σύνορα» και οι «Γιατροί του κόσμου» είναι πολύ αξιόλογα φαινόμενα. Ο Ερυθρός Σταυρός είναι όμως πολύ παλιότερο και αυτό συμβαίνει με όλες τις παραδοσιακές και νεωτερικές όψεις του ευεργητισμού και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Δωρητές, ευεργέτες, κοινωνικά δραστήριες κυρίες που προσφέρουν τις υπηρεσίες τους σε παιδιά με κινητικά προβλήματα ή βαριά νοσήματα, υπήρχαν πολύ πριν ανακαλυφθεί ως αυτοτελής έννοια η μετανεωτερική έννοια της «κοινωνίας των πολιτών»: ιδρύματα, κληροδοτήματα, ορφανοτροφεία, προνοιακοί θεσμοί, υποτροφίες είναι και στην Ελλάδα μια πολύ παλιά και πολύ εκτεταμένη υπόθεση.

Το νέο στοιχείο είναι βέβαια ο εντονότερος επαγγελματισμός, η ενεργοποίηση ίσως ατόμων νεώτερων ηλικιών ή και άλλων κοινωνικών στρωμάτων, αλλά τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά είναι τα ίδια. Στη κοινωνία αλλά και στην αγορά υπάρχουν πάντοτε μη ορθολογικές συμπεριφορές²³, δηλαδή συμπεριφορές που δεν έχουν ως μόνο ή ως κύριο κίνητρο το κέρδος. Το δώρο – για να πάρω το πιο κλασικό παράδειγμα – δεν είναι, ως γνωστόν, στοιχείο που χαρακτηρίζει μόνον τις αρχαϊκές ή έστω τις προβιομηχανικές κοινωνίες. Φοβούμαι ότι – αντίστροφα – το νέο δεδομένο που υπάρχει πλέον είναι μία εντονότερη συμμετοχή του «ορθολογικού», με την έννοια του επιχειρηματικού και του απώτερου κερδοσκοπικού στοιχείου, μέσα από τη γενικευμένη πια χρήση του θεσμού της χορηγίας με τη σημερινή έννοια του όρου, δηλαδή με την έννοια της επένδυσης για την προώθηση της επωνυμίας της επιχείρησης.

21 Αλέξης ντε Τοκβίλ, Η δημοκρατία στην Αμερική, 1997 (1835/1840), σελ. 520 επ., 524 επ., 528 επ., και ιδίως 531 επ. για τις σχέσεις των ενώσεων των πολιτών και των πολιτικών ενώσεων. Κατά τον Τοκβίλ (ο.π.) «οι ιδιωτικές ενώσεις διευκολύνουν λοιπόν τις πολιτικές ενώσεις· από το άλλο μέρος όμως η πολιτική ένωση αναπτύσσει και τελειοποιεί κατά ιδιάζοντα τρόπο την ιδιωτική ένωση».

22 Βλ. και πάλι Χ.Ανθόπουλο, ο.π. (υποσ. 21)

23 Βλ. την ενδιαφέρουσα ανάλυση του Ρ.Φράνκ, Τα πάθη της λογικής, 1999, για τις μη «κερδοσκοπικές» και «μη ορθολογικές» - υπό την έννοια αυτή - συμπεριφορές.

Υπάρχει βέβαια και η διάσταση του «πολιτικά ορθού» σκοπού. Κατά την αντίληψη αυτή στην «κοινωνία των πολιτών» δεν ανήκει κάθε μορφή συλλογικής οργάνωσης και δράσης, αλλά μόνον αυτή που προωθεί σκοπούς πολιτικά ορθούς. Υπό την έννοια αυτή οι οικολογικές οργανώσεις ανήκουν στην κοινωνία των πολιτών αλλά οι σύλλογοι π.χ. κυνηγών ή οι οικοδομικοί συνεταιρισμοί που διεκδικούν την οικοδόμηση σε αμφισβητούμενες δασικές εκτάσεις όχι.

Η κοινωνία όμως είναι ένα εξαιρετικά πολύπλοκο και αντιφατικό και όχι ένα ελεγχόμενο και εξωραϊσμένο πολιτικό και ιδεολογικό φαινόμενο. Επανερχόμεθα έτσι στο λανθάνον αλλά κύριο χαρακτηριστικό της έτσι νοούμενης «κοινωνίας των πολιτών» ως δικτύου μη κυβερνητικών οργανώσεων που προθούν σημαντικούς πράγματι σκοπούς και επιδεικνύουν και γνώση και ευαισθησία. Το χαρακτηριστικό αυτό είναι – όπως ήδη ειπώθηκε - η υποκατάσταση του πολιτικού συστήματος και η ανάληψη της λειτουργίας της κοινωνικής αντιπροσώπευσης²⁴. Μόνο που αυτό γίνεται στο όνομα της γνώσης, της ευαισθησίας, του ενδιαφέροντος για κάποιο θέμα (που μπορεί να είναι και εξαιρετικά γενικό, όπως η ομαλή λειτουργία των θεσμών ή ο σεβασμός των θεμελιωδών δικαιωμάτων) και όχι στο όνομα της δημοκρατικής νομιμοποίησης και της λαϊκής εντολής.

Από την άποψη αυτή το πιο χαρακτηριστικό πρόβλημα είναι ίσως ο ρόλος των μέσων ενημέρωσης μέσα στο απολύτως πολυφωνικό πλαίσιο της κοινωνίας της πληροφορίας και του διαδικτύου. Όλοι οι παραδοσιακοί φραγμοί ως προς τη συγκέντρωση του ιδιοκτησιακού ελέγχου μέσων ενημέρωσης χάνουν μεγάλο μέρος από το νόημά τους μέσα στις νέες αυτές συνθήκες. Όλο αυτό το επικοινωνιακό γίγνεσθαι που αρθρώνει κατεξοχήν πολιτικό λόγο σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και διεθνές επίπεδο και καθίσταται το πεδίο επί του οποίου διεξάγεται η

πολιτική αντιπαράθεση ή γίνεται το ίδιο μηχανισμός υποκατάστασης της πολιτικής αντιπαράθεσης, πού κινείται; Στο επίπεδο της κοινωνίας των πολιτών ή στο επίπεδο της πολιτικής κοινωνίας; Είναι μορφή εκδήλωσης της αγοράς, είναι όψη της κοινωνικής αυτονομίας, είναι τρόπος άσκησης του θεμελιώδους δικαιώματος στην ελευθερία της γνώμης, του λόγου και της πληροφορίας ή είναι το μείζον πολιτικό ζήτημα και άρα το μείζον πολιτικό και δημοκρατικό διακύβευμα για τα κράτη και – τώρα πια – για τους διεθνείς οργανισμούς;

Είναι, λοιπόν, άλλο πράγμα η σημαντική και αναντικατάστατη για κάθε δημοκρατικό πολίτευμα δράση των ενεργών και ευαίσθητων πολιτών, άλλο πράγμα η ανάπτυξη του κοινωνικού εθελοντισμού, άλλο πράγμα η ύπαρξη και λειτουργία «ενδιάμεσων φορέων» που κινούνται μεταξύ κράτους και αγοράς και οργανώνουν τη συνεργασία των κοινωνικών εταίρων και άλλο πράγμα η συγκρότηση μιας αυτοτελούς έννοιας της «κοινωνίας των πολιτών» που αφήνει έξω από την εμβέλειά της το μεγαλύτερο και πιο κρίσιμο σημείο της κοινωνίας.

Μια τέτοια «πολυτελής» αντίληψη για την «κοινωνία των πολιτών» που θέλει μάλιστα να καταστήσει την έτσι νοούμενη κοινωνία των πολιτών βασικό «αντίπαλο» και προνομιακό συνομιλητή της κρατικής εξουσίας στο όνομα της κοινωνίας συνολικά, εντείνει την κρίση πολιτικής αντιπροσωπευτικότητας της κοινωνίας και θέτει θεμελιώδη ζητήματα δημοκρατίας. Καταρχάς μια εκδοχή της «κοινωνίας των πολιτών» που αφήνει εκτός του πεδίου της τις εργασιακές σχέσεις, δηλαδή τη σχέση «κεφαλαίου» και «εργασίας», αφήνει εκτός του πεδίου της το κύριο ζήτημα της σύγχρονης κοινωνίας που είναι η οικονομία του χρόνου και ο νέος διακανονισμός μεταξύ χρόνου εργασίας και ελεύθερου χρόνου σε συνδυασμό με το μείζον πρόβλημα της ανεργίας²⁵.

Το κυριότερο όμως είναι ότι μια τέτοια αντίληψη για την κοινωνία

των πολιτών και για τον τρόπο αντιπροσώπευσης της κοινωνίας συνολικά, δεν επιτρέπει την πολιτική σύνθεση της κοινωνίας, δηλαδή την άρθρωση ενός λόγου που να μπορεί να μετατραπεί σε πρόγραμμα άσκησης της κρατικής εξουσίας. Αυτή την λειτουργία οφείλουν να επιτελούν τα πολιτικά κόμματα, σε αντίθεση με τις μονοθεματικές οργανώσεις που δεν μπορούν να κάνουν κάτι τέτοιο ανεξάρτητα από τον όγκο τους, το σκοπό τους και το κύρος τους. Αυτή η θεμελιώδης διαφορά μεταξύ κομμάτων και κομματικών οργανώσεων εξακολουθεί να υπάρχει εις πείσμα όσων υποτιμούν το κομματικό φαινόμενο λόγω των τεράστιων προβλημάτων που το ταλανίζουν²⁶.

V. Το δίκτυο των μη κυβερνητικών οργανώσεων και ο νέος ρόλος των πολιτικών κομμάτων

Τα πάντα βέβαια είναι ζήτημα ορισμού. Μια σχολή πολιτικής και επιστημονικής σκέψης μπορεί κάλλιστα να ορίζει ως «κοινωνία των πολιτών» το δίκτυο των «μη κυβερνητικών οργανώσεων» που κινούνται σε ορισμένα επιλεγμένα και κρίσιμα πεδία όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα, η καταπολέμηση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας, η διαφύλαξη και προώθηση της πολυπολιτισμικότητας, η οικολογία, το κίνημα των καταναλωτών και ο κοινωνικός εθελοντισμός σε θέματα υγείας, πρόνοιας και φυσικών καταστροφών. Αυτή είναι μία θεμιτή και συμβατική χρήση ενός όρου που έχει όμως χρησιμοποιηθεί επί μακρόν στη πολιτική θεωρία με άλλο περιεχόμενο ή στο πλαίσιο άλλων θεωρητικών και πολιτικών συζητήσεων. Η έτσι οριζόμενη όμως «κοινωνία των πολιτών» δεν είναι – όπως είπαμε – η ιδιωτική ή αστική κοινωνία στο σύνολό της, αλλά ένα πολύ μικρό τμήμα της που λειτουργεί ως μία από τις πολλές και ποικίλες όψεις της κοινωνικής αυτονομίας και

26 Βλ. πιο διεξοδικά Ευ.Βενιζέλος, Το «ανοιχτό» κόμμα. Τα συλλογικά πολιτικά υποκείμενα της μεταβιομηχανικής εποχής, 2000, (όπου και περισσότερες βιβλιογραφικές ενδείξεις)

του πολιτικού πλουραλισμού.

Το πρόβλημα προκύπτει όταν η λειτουργία των «μη κυβερνητικών οργανώσεων» αυτού του είδους τείνει – όπως σημειώσαμε – να συγκροτηθεί σε σύστημα. Όχι όμως ως σύστημα οργάνωσης της κοινωνίας και άσκησης των δικαιωμάτων που απορρέουν από την κοινωνική αυτονομία και τον ατομικό αυτοπροσδιορισμό, αλλά ως σύστημα πολιτικής, δηλαδή συνολικής και συνθετικής, αντιπροσώπευσης της κοινωνίας. Και μάλιστα σύστημα «ηθικά» αλώβητο σε σχέση με το πολιτικό σύστημα αλλά και δημοκρατικά ανέλεγκτο. Σύστημα που χρησιμοποιεί τους μηχανισμούς και τις διεργασίες της επικοινωνιακής επιρροής για τη διαμόρφωση και την έκφραση της κοινής γνώμης και όχι τις δημοκρατικά οργανωμένες και ελέγξιμες διαδικασίες αποτύπωσης της λαϊκής βούλησης.

Το ζήτημα προκύπτει εν πολλοίς μέσα από την ίδια την έννοια της «μη κυβερνητικής οργάνωσης». Πρόκειται για έναν όρο που προέκυψε κατ' ανάγκην, ως τεχνικός και «συμβιβαστικός» όρος, στο επίπεδο των διεθνών οργανισμών και πρωτίστως του ΟΗΕ, προκειμένου να ενταχθούν σε μία ενιαία κατηγορία οργανώσεις πολλών και διαφόρων νομικών μορφών που συγκροτούνται και λειτουργούν με πολλές και διάφορες νομικές μορφές μέσα σε πολλές και διάφορες εθνικές έννομες τάξεις²⁷.

Για το λόγο αυτό οι οργανώσεις αυτής της κατηγορίας δεν ορίστηκαν ως ιδιωτικές ή κοινωνικές ή συλλογικές ή μη κρατικές ή μη δημόσιες. Άλλωστε ως «μη κυβερνητικές οργανώσεις» θεωρούνται οργανώσεις που στην ελληνική έννομη τάξη τουλάχιστον είναι νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, όπως η Εκκλησία της Ελλάδος²⁸ ή ιδρύματα

27 Βλ. ενδεικτικά Ε.Ρούκουνα, Διεθνής προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, 1995, σελ. 50 επ. Y. Bligbeder, Le rôle international des ONG, 1992 και του ίδιου, The role and status of international humanitarian volunteers and organizations, 1991 καθώς και U.N. Human Rights Bulletins, 1/1990, Thw role of thw NGO' s. Βλ. επίσης Γ.Σπυρόπουλο, Η ανθρωπιστική επέμβαση στις διεθνείς σχέσεις, 2000, σελ.58 επ., 107 επ.

28 Όπως έκρινε και το ΕυρΔΔΑ στην απόφασή του του 1994 για την υπόθεση των Ιερών Μονών απορρίπτοντας την ένσταση απαραδέκτου που υπέβαλε η Ελληνική Δημοκρατία με το επιχείρημα πως οι Ιε-

ή αστικές κερδοσκοπικές εταιρείες ή σωματεία ή ενώσεις προσώπων χωρίς οι ίδιες να έχουν νομική προσωπικότητα ακόμη και αν μεταξύ των μελών τους ή των ιδρυτών τους υπάρχουν ανώνυμες εταιρείες ή μεγάλοι επιχειρηματικοί όμιλοι που συστήνουν ιδρύματα ή άλλοι συλλογικούς φορείς με πολύ σοβαρή κοινωνική ή πολιτιστική δραστηριότητα.

Αυτό, όμως, το γίνεσθαι των μη κυβερνητικών οργανώσεων χρησιμοποιείται συνεχώς ως αγωγός διοχέτευσης κονδυλίων – με την καλή έννοια του όρου – και ως άτυπος χώρος διεθνοπολιτικών ζυμώσεων μέσα από πολλά και ποικίλα fora που οργανώνουν συναντήσεις, σεμινάρια, συνέδρια, επαφές, συζητήσεις κ.λπ. Όλα αυτά είναι πολύ σημαντικά και χρήσιμα, αλλά δεν υποκαθιστούν, βέβαια, ούτε την κοινωνία και τους τρόπους έκφρασής της, ούτε το πολιτικό σύστημα και τη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών, ούτε την ευθύνη που συνεπάγεται η άσκηση κρατικών αρμοδιοτήτων και η διαχείριση της πολιτικής εξουσίας.

Ανάλογα ισχύουν και ως προς το ιδεολογικό και πολιτικό εύρος όλης αυτής της δραστηριότητας που δεν είναι ούτε μόνο «αριστερότροπη» ούτε μόνο «δεξιότροπη» για να χρησιμοποιήσω τη κλασική συμβατική διάκριση μεταξύ αριστεράς και δεξιάς. Δεν είναι ούτε μόνον «λαϊκή», ούτε κυρίως κληρικαλική. Δεν είναι ούτε μόνον προοδευτική, ούτε κυρίως συντηρητική. Δεν είναι ούτε μόνον αναδιανεμητική, ούτε μόνον φιλανθρωπική με την παραδοσιακή έννοια που είχε ο όρος πριν την επιβολή των αρχών και αντιλήψεων του κοινωνικού κράτους. Όπως μέσα στην κοινωνία χωρούν και συνυπάρχουν όλα αυτά έτσι χωρούν και συνυπάρχουν και μέσα στο χώρο των μη κυβερνητικών οργανώσεων που ως θεσμικό κέλυφος βασίζεται κυρίως στο δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και ανήκει σ' όλους τους πιθανούς «δικαιούχους» που θέλουν να οργανωθούν και να δράσουν συλλογικά.

Όλο αυτό το γίνεσθαι καλλιεργεί αντιλήψεις και νοοτροπίες,

ενεργοποιεί δυνάμεις, γεννά ευαισθησίες, ανοίγει νέα πεδία δράσης, παράγει δυνάμεις, επηρεάζει τις πολιτικές στάσεις, κρυσταλλώνει ιδεολογίες, αλλά δεν σχηματίζει πολιτικές δηλαδή δημοκρατικές πλειοψηφίες και μειοψηφίες. Μπορεί να προσφέρει πολύ σημαντική νέες δυνάμεις στο λεγόμενο «τρίτο τομέα», μπορεί να δίνει διέξοδο σε νέους επιστήμονες, επιτυχημένους επιχειρηματίες και ανθρώπους με κοινωνικές ευαισθησίες και ευγενικά αισθήματα, αλλά δεν μεταβάλλει τις κοινωνικές σχέσεις, δεν αλλάζει τα δεδομένα της αγοράς εργασίας, δεν δίνει απάντηση στα μεγάλα ερωτήματα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, της εξωτερικής πολιτικής κ.ο.κ. Το τι θα γίνει με την αναδιάρθρωση της ελληνικής γεωργίας, με το ομοσπονδιακό μέλλον της Ευρώπης, με την αναδιοργάνωση του ΕΣΥ και του συνταξιοδοτικού συστήματος, με τις ελληνοτουρκικές σχέσεις και το Κυπριακό – για να πάρω μερικά παραδείγματα – είναι ένα ερώτημα που καλείται να το απαντήσει η κοινωνία ως πολιτική κοινωνία. Και γι' αυτό εξακολουθεί να έχει καταλυτική σημασία το πώς αυτή οργανώνεται και εκφράζεται μέσα στα πιεστικά συμφραζόμενα της κοινωνίας της πληροφορίας και της νέας οικονομίας.

Αυτός είναι ο ρόλος και το στοίχημα των κομμάτων ως συλλογικών πολιτικών υποκειμένων της μεταβιομηχανικής εποχής. Αυτό όμως προϋποθέτει και απαιτεί– όπως μου δόθηκε η ευκαιρία να αναπτύξω αλλού²⁹ ένα νέο τύπο μεταβιομηχανικού κόμματος, το κόμμα που μπορούμε να ονομάσουμε «ανοιχτό». Το ανοιχτό κόμμα υπερβαίνει και συνθέτει τις παλιές κλασικές διακρίσεις του κομματικού φαινομένου. Είναι κόμμα με στελεχικό δυναμικό υψηλού επιπέδου, με μεγάλο βαθμό οργανωτικής αποκέντρωσης, με μεγάλο αριθμό οργανωμένων μελών που κατανέμονται σε μεγάλο μεγέθους κομματικές οργανώσεις βάσης (ανά δήμο ή το πολύ ανά δημοτικό διαμέρισμα στους μεγάλους δήμους),

δηλαδή σε οργανώσεις που μπορούν να λειτουργήσουν ως πολιτικά fora, είναι κόμμα που μπορεί να λειτουργήσει επικοινωνιακά και προγραμματισμένα μέσα στις συνθήκες της κοινωνίας της πληροφορίας. Είναι συνεπώς ένα «ψηφιακό» κόμμα. Είναι κόμμα που μπορεί αφενός μεν να δώσει εξατομικευμένες και ειδικές απαντήσεις στα επιμέρους προβλήματα αλλά και να συνθέσει πολιτικά όλα τα ζητήματα σ'ένα συστηματικό προγραμματικό λόγο. Ένα τέτοιο κόμμα είναι βέβαια κόμμα πολυσυλλεκτικό, κόμμα με διαχειριστική επάρκεια αλλά και κόμμα που μπορεί να προτείνει μία υπεύθυνη εκδοχή για το «γενικό συμφέρον» της κοινωνίας.

Αυτό το «ανοικτό» κόμμα δεν μπορεί συνεπώς παρά να είναι ένα κόμμα των πολιτών. Ένα «κόμμα-δίκτυο» όχι μόνο κομματικών οργανώσεων που συγκροτούνται σε τοπικές και θεματικές βάσεις αλλά και ένα κόμμα που έχει άμεση επαφή με τις συσσωματώσεις της κοινωνίας των πολιτών. Με σεβασμό στο ρόλο τους αλλά και με δυνατότητα διασύνδεσης μαζί του. Άλλωστε ένα τέτοιο κόμμα αφορά πρωτίστως τον πολίτη ως πολυδύναμο υποκείμενο που εντάσσεται και ενεργοποιείται μέσα σε ποικίλες συσσωματώσεις, η κάθε μία από τις οποίες επιτελεί τη δική της λειτουργία. Θα ήταν άλλωστε μεγάλο θεσμικό πλήγμα για τη σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία η αποδοχή της αντίληψης πως οι ενεργοί και ευαίσθητοι πολίτες βρίσκονται έξω από τα κόμματα και ενεργοποιούνται σε άλλες, «μονοθεματικές», οργανώσεις που πάντως δεν είναι ούτε κόμματα, ούτε συνδικάτα, ούτε συνεταιρισμοί. Μία τέτοια αντίληψη θα αμφισβητούσε τα ίδια τα θεσμικά και ιστορικά θεμέλια της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Η ιστορία όμως των δύο τελευταίων αιώνων δείχνει ότι η δημοκρατία ή είναι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία που συνυπάρχει με το κοινωνικό κράτος δικαίου ή καταλύεται και διολισθαίνει σε αυταρχικές και αδιέξοδες καταστάσεις που δεν νομιμοποιούνται, ό,τι και να επικαλούνται στο επίπεδο των κοινωνικών

παροχών και εγγυήσεων.

Η πιο προβληματική συνεπώς όψη της όλης συζήτησης για μια μεταβιομηχανική αντίληψη της «κοινωνίας των πολιτών» είναι αυτή. Η αντίληψη ότι το επίπεδο της «κοινωνίας των πολιτών» είναι προνομιακό για τα θεμελιώδη δικαιώματα είναι κατά τη γνώμη μου ιστορικά και θεωρητικά εσφαλμένη, γιατί παραγνωρίζει το γεγονός ότι οι ευνοϊκοί συσχετισμοί υπέρ των δικαιωμάτων διαμορφώνονται στο πολιτικό επίπεδο και σχετίζονται με το κράτος. Εν πάσει όμως περιπτώσει όλα αυτά είναι διαρκώς υπό απόδειξη.

Η αντίληψη όμως ότι η λεγόμενη «κοινωνία των πολιτών» ως δίκτυο μη κυβερνητικών οργανώσεων «καλού» σκοπού μπορεί να υποκαταστήσει το παραδοσιακό πολιτικό σύστημα και να δώσει διέξοδο στη δράση ή ακόμη και στον ακτιβισμό των ενεργών και ευαίσθητων πολιτών είναι κατ'αποτέλεσμα μία αντίληψη που υπβαθμίζει και άρα υπονομεύει – εξ αντικειμένου και κατ'αποτέλεσμα – τη σημασία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και των θεσμών της. Μία τέτοια αντίληψη νομίζω ότι πρέπει να επανεξεταστεί, ακόμη και αν είναι απολύτως καλόπιστη.- έξυπνων» κριτηρίων προσαρμοσμένων στις νέες κοινωνικές διαφοροποιήσεις και όχι στις κλασικές και παρωχημένες ταξινομήσεις της βιομηχανικής περιόδου³⁰.

30 Βλ. αντί πολλών Κ. Τσουκαλά, ο.π. (υποσ.16), ο.π. P.Rosanvallon, La nouvelle question sociale. Repenser l' état-providence, 1995, ιδίως σελ. 95 επ. και τον συλλογικό τόμο J.Milios/L.Katseli/Th. Pelagidis (επιμ.), Rethinking Democracy and the Welfare State, 1999.

